

TOPLUM TEORİSİNİN TARİH İLE BÜTÜNLEŞMESİ GEREKLİLİĞİ YA DA ÜTOPYA İLE TARİHİ AŞMAK

Ertan Eğribel-Ufuk Özcan

Sosyoloji-tarih ilişkisi daha önce ele alınmış, tartışılmış bir konudur. Genel olarak sosyal bilimlerde, özel olarak da sosyolojide tarihsiz bir teorenin mümkün olup olmayacağı temel sorunu XX. yüzyılın ikinci yarısında giderek güçlenen bir tarzda sosyal bilimlerin gündemine girmiştir. Bu gündem etrafında dönen tartışmalar çerçevesinde bizim varsayımımız, aksi yöndeki bütün iddialara karşılık, tarihsiz bir sosyolojinin olanağının bulunmayacağı yönündedir. Bu bakış açısı, her şeyden önce sosyolojinin belli bir tarih görüşüne, anlayışına, yorumuna dayandığı öncülüne dayanır. Aynı şekilde, vice versa, tersi de geçerlidir, teorisiz bir tarihin anlamı da sorgulanmalıdır. Sorunsalın çözümü, bizim açımızdan salt metodolojik bir sorun olmanın da ötesine geçmektedir. Burada amacımız, tarih ve toplum teorisi ilişkisi üzerine mevcut yaklaşımları özetlemek ya da daha önce altı çizilmiş değerlendirmeleri yinelenmekten çok, sorunun çeşitli yönleri üzerinde durmaktır.

Batı'da sosyoloji beslendiği düşünce geleneği ve kökenleri itibarıyla tarihten çok felsefeyle ilişkilidir. Sosyolojinin bağımsız bir bilim olarak doğuşu sırasında, tarihin de yeni bir anlayışla ele alınması ve bağımsızlaşması söz konusu olmuştur. Bunun yanında doğuş evresinde sosyolojinin tarihle ilişkisi değişik biçimlerde ortaya çıkmıştır. En azından sosyolojinin temel alan ve konularının başlangıçta tarih felsefesi çerçevesinde ele alındığını görüyoruz. Özellikle Aydınlanma filozoflarının, Hegel, Comte gibi düşünürlerin tarih felsefesi bağlamında ortaya koydukları bakış açısı Batı toplum düşüncesini, elbette sosyolojinin kurucularını da derinden etkilemiştir. Sosyolojinin bağımsız bir disiplin halini aldıktan sonra da tarih felsefesinin etkisinden bütünüyle koptuğunu iddia etmek güçtür. Büyük sosyoloji teorileri insanlık tarihi üzerinde birtakım soyutlamalara girişme çabasından kopamamışlardır. Toplumların tarihine ilişkin ilkel-uygar, geleneksel-modern ayrımları bu yöndeki

çabaların yansımasıdır. Saint-Simon ve Comte'dan geçerek Marx'a kadar ilk sosyologların eserlerinde tarih felsefesinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Sosyolojiyi gerçek anlamda tarih felsefesinden arındırma yolunda ilk girişim Durkheim'dan gelmiştir. *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*'nda, sosyal bilimlerin metafizik soyutlamalardan ve tarih felsefesinden büsbütün arındırılması gerekliliğini açıkça belirtmekte ve bu arındırma işlemi için birtakım ilkeler öne sürmektedir. Tarih felsefesinin tarih bilgisinden nispeten bağımsız, aşırı soyutlamaya dayalı bir disiplin olduğu söylenebilir. Ancak belli bir dönemden sonra somut tarih bilgisi de sosyolojinin alanı içinde değerlendirilmeye başlamıştır. Sözgelişi Marx ve Weber'in çalışmaları'nın yoğun bir tarih bilgisine dayandığını biliyoruz. Her iki sosyologun çalışmaları da tarih sorunuyla yakından ilişkilidir. Şu da var ki, bu iki düşünür ancak XX. yüzyılda sosyoloji disiplini içinde yer edinebilmişlerdir. XIX. yüzyılda sosyolojiyi tarihten ve tarih bilimden bağımsızlaştırma, koparma yönündeki güçlü eğilim sonraki yüzyılda da sürmüştür. Bu çerçevede sosyolojik teoride güçlü bir tesir bırakan, daha doğrusu sosyolojiyi esir alan pozitivizm akımından ve tarih ile sosyolojinin farklılaşmasından söz edebiliriz. Pozitivist gelenek, sosyolojiyi tarihten kopartırken, doğa bilimleriyle yakınlaştırmıştır! Sosyolojide taht kuran ampirist gelenek, yapısalcılık, işlevselcilik gibi akımlar bu bakış açısının değişik somutlaşmalarıdır.

Bizim görüşümüze göre sosyoloji ile tarih arasında kaçınılmaz bir ilişki bulunmaktadır. En azından sosyologların belli bir tarih görüşüne bağlı olma zorunlulukları nedeniyle bu ilişki tartışmasız bir nitelik göstermektedir. Daha temel nitelikte başka gerekçeler de öne sürülebilir. Sosyolojinin başlıca konusu olan toplum olayları tarih içinde gerçekleşen olaylardır. En geniş anlamda toplum olaylarının gerçekleşme alanı tarihtir. Bu nedenle sosyal bilimlerin, özellikle de sosyolojinin tarihe sırt çevirmesi anlaşılır bir durum değildir. Gerek tarihin gerekse sosyolojinin asıl konusu toplum olaylarıdır. En eski dönemlerden beri toplum olayları insanların ilgisini çekmiş ve bir açıklama ihtiyacı daima olmuştur. Sosyoloji ortaya çıkmadan önce bu görevi uzun bir dönem tarih tek başına yerine getirmiştir. Bir bakıma bu uzun dönemde tarih sosyolojinin yerine geçmiştir. Bu nedenle iki disiplin arasında XIX. yüzyıldan itibaren bir işbölümü ve ayrılık olması veya bu yönde girilen çabalar açıklanması gereken bir olaydır.¹

Tarih, uygarlığın ve devletin doğuşu ile eş zamanlı bir olgudur. Bu nedenle uzun bir dönem boyunca tarihin uygarlık ve devletle özdeşleşmiş olması şaşırtıcı değildir. Tarih büyük ölçüde toplumların ve devletlerin karşılıklı ilişkilerinin tarihi olmuştur. En azından bu anlamda sosyoloji ile tarih arasında bir konu ortaklığı veya yakınlığı bulunmaktadır. Bununla birlikte çoğu sosyolog, tarihi sosyolojiden ayırt etme konusunda ileri gitmiştir. Tarihi kelime haznesinden atma noktasına kadar ileri gidenler bile vardır. Durkheim okuluna mensup sosyologlar ona yer ver-

¹ Bu konuda geniş bir tartışma için bkz. *Sosyoloji Yıllığı* 4, İstanbul, 1999 içinde "Tarih ve Sosyoloji".

memektedirler. Ayrıca Durkheim'ın Comte sosyolojisini tarih felsefesine dayandığı gerekçesiyle eleştirdiğini ve sosyolojiyi bundan arındırma gerektiğini savunduğunu biliyoruz. XIX. yüzyılda tarih biliminde meydana gelen değişiklikler sonucu ve sosyolojinin doğuşuyla birlikte bu iki disiplinin birbirinden ayrı tanımlanması da gündeme gelmiştir. Sosyoloji ve tarihin toplum olaylarını konu edinmelerine rağmen, aralarında konular açısından, yöntem ve bakış açısı düzeyinde bir ayrılık olması gerektiği savunulmuştur. Yaygın anlayışa göre tarihin görevi, geçmişte gerçekleşen bir defaya özgü, ünük (unique), somut ve özel olayları, ayrıntıları ele almaktır. Buna karşılık sosyolojinin, bugüne odaklanmış bir bakış açısıyla, tarih içinde tekrarlanabilen, soyut ve genelleştirilebilir olayların bugüne yansımalarıyla ilgilendiği savunulmuştur. Bu tanımlar bir bakıma tarihe, toplum olaylarının ayrıntılarına ulaşma görevini vermekte, sosyoloji ise genelleşici ve bugün odaklı bir bilim olarak görülmektedir. Başka bir deyişle tarihin ana niteliğinin olayları "betimlemek", sosyolojinin ise "açıklamak" olduğu ileri sürülmektedir. Bu tanımlama çerçevesinde sosyolojinin tarihle ilişkisi de büyük ölçüde tek yönlü bir ilişki olarak görülmektedir. Sözel geliş yaygın bir anlayış, tarihin, sosyolojinin bir çözümleme aracı olduğu yönündedir. Belli bir çağda ve toplumda ahlaki, iktisadi, hukuki, dini, siyasi kurumların ne şekilde ve hangi nedenlerle varlık bulduğunu anlamak için sosyolog tarihe başvurmuştur. Sosyolog C. Wright Mills de benzer bir görüşü dile getirmiştir: "Her sosyal bilim -ya da daha iyisi, iyi düşünülmüş her sosyal inceleme- tarihsel bir kavrayış genişliğini ve tarihsel malzemenin tam kullanımını gerektirir." Buradan da görülebileceği gibi sosyoloji-tarih ilişkisi tek yönlü bir ilişki olarak tanımlanmaktadır. Bu bakış açısına göre tarihçi, geçmişteki toplum olayları hakkında ayrıntılar ve belgeler toplayan, bir açıklama çabasıyla çok geçmiş resmetme çabası içinde olan bir kişidir. Sosyologa düşen, bu bilgi birikiminden bugünü açıklamak üzere yararlanmaktır. Böyle bir görev paylaşımı gereğince tarihçinin sosyolojiyle bağının kopukluğu sorun edilmemektedir. Doğal olarak, belgelere yönelen ve bununla sınırlanan tarihçinin sosyolojiyle ilişkisi de belirsiz kalmakta, daha doğrusu bir ilişki gerekliliğinden söz etmek mümkün olmamaktadır. Bu nedenle XX. yüzyılda iki bilim dalı arasındaki en büyük sorunlardan biri bu ilişki biçimi olmuştur. Burada sormamız gereken bir soru bulunmaktadır: Tarih betimleyici bir anlatı mıdır? Toplum olaylarını betimlemekle yetinmek ne ölçüde anlamlı bir çabadır? Eğer tarihe salt olguların betimlenmesi görevi verilecekse, o zaman tarihin bir bilim olduğu da tartışma konusu haline gelmeyecek midir? Böyle bir bakış açısı tarihçiyi, diğer sosyal bilim dallarına incelikli teknikleriyle bir araya getirdiği veri-bilgilerle hizmet eden ikinci sınıf bir görevli olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda bu çerçeve tarihin sosyal bilimler içindeki saygınlığını da gölgeleyecektir. Çünkü kendisine dayatılan sınırlı görev, tarihin bir bilim olma niteliğini zedelemektedir. İki bilim arasında çizilen ilişkiler çerçevesini kırmak isteyen, aşma yönünde çabalar içinde bulunan tarihçiler de yok değildir. Sözel geliş Marksist tarih okulu ve Annales Okulu içinde bu yönde verimli çabalar olduğunu görüyoruz. An-

cak bu örneklerin dışında ana eğilimin XX. yüzyılda da belirgin ve yaygın biçimde benimsendiğine, sürdürüldüğüne tanık oluyoruz. Bu çerçevede tarihçi Marc Bloch'un eleştirisi ilgi çekicidir. *Tarihin Savunusu ve Tarihçilik Mesleği*'nde sosyolojideki bu tür eğilimleri eleştiriden geçirmektedir. Sosyal bilimlerde tarihin yerinin küçümsenmesi, adeta tarihin sosyal bilimden sürgün edilmesi, toplum olaylarının en genel ve rasyonel çözümlemesinin sosyolojiye atfedilmesi, buna karşılık mikro çalışma konularının, tesadüfi ve bir defaya özgü toplum olaylarının tarihin alanına bırakılması iki bilimin önem ve ağırlığını belirlemektedir. Bu yaklaşım XIX. yüzyıldan itibaren tarih ile sosyolojiyi dışlama çabasının bir ürünüdür.

Tarihin ve tarih bilgisinin sosyoloji açısından taşıdığı değer üzerinde ciddi biçimde düşünmek gerekmektedir. Sosyologlar için tarih, mezun olmak için geçmek zorunda kaldığımız bir ders değil, toplumların içinde deneyimlerini yaşadıkları bir oluş ve süreçtir. Bununla da sınırlı değildir. Tarih aynı zamanda toplumların kimliklerinin biçimlendiği, birikimlerinin karşılıklı olarak aktarıldığı, toplum yaşamının yönlendirilip değiştirilmeye çalışıldığı, sorunların aşılma çabasının gösterildiği, kaçınılamayacak bir alandır. Başka deyişle insanlık, tarihin döl yatağında gelişir. Tarihsel süreç çoğu durumda bizlerin bireysel istek ve iradesinden bağımsızdır. Tarihle asıl ilişkimiz bireysel olmaktan çok toplumsal bir ilişkidir. Tarihin olduğu kadar toplumun da koşullarını belirleyen, bizim dışımızda ve irademizden bağımsız birtakım güçlerin varlığı söz konusudur. Bu nedenle tarihten kaçınamayız. Düşünce ve eylemlerimiz tarih içinde biçimlenir, tutumlarımız tarih olayları önünde gerçeklik kazanır ve test edilir. Kaldı ki, bireyin bile bir tarihi vardır. Tarihin önemi, toplumların geçmişte hangi noktada yer aldıklarına, nasıl bir rol yerine getirdiklerine ve onları nasıl bir geleceğin beklediğine ilişkin öngöründe bulunmamıza, dünya hakkında gerçek ve bütünlüklü bir bilinç edinmemize izin vermesi dolayısıyladır. Bu nedenle de toplum bilgisi olan sosyolojiyi tarihten bağımsız düşünmek güçtür. En tarih dışı kuramlar bile (burada yapısalcılık ve fonksiyonalizm oldukça anlamlı bir örnek oluşturacaktır) tarih önünde belli bir tutum, olumsuz bile olsa bir tutum sergilemek zorunda kalmışlardır. Deneysel sosyoloji olarak tanıdığımız ve tarihin değil güncelin bilgisinin peşinde olduğunu ilan eden Le Play sosyolojisi bile bir tarih anlayışına dayandığı gibi, tarih olaylarına da kayıtsız kalamamıştır. Tarihe karşı olumlu veya olumsuz bir tutum sergileme, sosyal bilim disiplinleri ve kuramları için bir önkoşul gibi görünmektedir. Buna karşılık tarih bilimini sosyal bilimlerden dışlama yönünde bazı çabalarla karşılaşmaktayız. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren pozitivist bilim anlayışının ağırlık kazanmasıyla birlikte geleneksel tarih anlayışlarına yönelik ciddi eleştiriler getirildiğini, Aydınlanma geleneği içinde başlıca yer tutan tarih felsefesinin önemini yitirmeye başladığını görüyoruz. Tarih XIX. yüzyıldan itibaren yepyeni bir anlayışla ele alınmaya başlanmıştır. Tarih karşısında bu tutum alışı en belirgin biçimlerini XX. yüzyılda görmekteyiz. Yapısalcılığın geçici etkisi ve neredeyse bütün bir yüzyılı kaplayan tarihselcilik eleştirileri ile bu tutum belirginleşmektedir. Toplum yaşamıyla birinci derecede ilgisi olduğu halde

tarih disiplinine yönelik bu eleştirel mesafenin temeli nedir? Değineceğimiz önemli bir konu da modern tarihçiliğin doğuşu sorunudur. Sosyoloji ve tarih arasındaki ilişki de büyük ölçüde modern bilimlerin biçimlenmesine yol açan disiplinler mantıkta yatmaktadır.

Bilindiği gibi XIX. yüzyılda sosyal bilimlerin dayandığı oldukça önemli bir ilke, nedensellik ilkesidir. Nedensellik, bilimselliğin önemli bir ön koşulu olarak görülmüştür. Eğer bir bilim disiplini haline getirilmek isteniyorsa, bu ilkenin tarihe ve tarihyazımına da uygulanması beklenir. Tarihin ve tarihsel olayların açıklanması çabasında da nedensellik bağının göz önünde bulundurulması düşünülebilir. Çünkü tarihte yaşanan olaylar arasında da nedensel bağlantılar kurma olanağı bulunmaktadır. Tarihsel olayların nedenleri ile tezahür ve sonuçları arasında bağlantı kurmak pekala mümkündür. E.H. Carr'ın *Tarih Nedir?* başlıklı eseri bize konu hakkında önemli bir tartışma ve ipuçları sunmaktadır. Nedenselliğin en açık tanımı, seçilmiş olaylar arasında neden-sonuç ilişkisinin aranması ve kurulmasıdır. Tarihte bir nedenselliğin olduğu bir gerçektir. Tarihteki bu nedensellik, daima bir açıklama çabasıyla birlikte düşünülmelidir. Tarihsel olaylar hakkında gerçek bir açıklamaya girişen bir tarihçinin, adı geçen olaylar arasında birtakım nedensel bağlantılar kurması kaçınılmazdır. Aynı durum, sosyal bilimler ve özellikle sosyoloji için de söz konusudur. Olayların birbiri ardı sıra, gelişigüzel kronolojik sıralanması gerçek anlamda tarih değildir. Nedensellik, daima seçilmiş bazı olaylar arasında bağlantılar kurma girişimidir. Başka deyişle her türlü olayın belli bir metoda bağlı kalınmadan amaçsızca derlenmesi değildir, tarih yazımı. Dolayısıyla nedenselliğin iki önemli şartı, olaylarda seçmeciliğe yönelmek ve belli bir amaç ve metoda bağlı kalmaktır. İlk koşul için göstereceğimiz gerekçe, geçmişin sayısız ve sınırsız çeşitlilikte olayları bağrında taşıyan bir alan olduğundan hareketle, bir açıklamaya ulaşmak için mutlaka seçilmiş olaylar arasında bağlantılar kurmamızın gerekliliğidir. Aksi takdirde geçmiş bilgisi bize kırk ambar örneği gibi bir bilgi yığını vermekten öteye gitmeyecektir. Örneğin Carr'ın nedensellik ve açıklama arasındaki ilişki üzerine verdiği bir örnek anlamlıdır. "II. Dünya Savaşı'nın Hitler savaş istediği için çıktığını söylemek yeterince doğrudur, ama hiçbir şeyi açıklamaz." Bu da gösteriyor ki, tarih olaylarını incelemek, bu olaylara birtakım nedenler göstermekten ya da türlü yakıştırmalar yapmaktan ibaret değildir. Tarihin incelenmesi, birbiriyle bağlantısı kurulmamış, gerekçelendirilmemiş nedenlerin öne sürülmesiyle sınırlı bir çaba olmaktan uzaktır. Tarihin gerçek anlamda incelenmesi, aydınlığa ve belli bir açıklamaya kavuşturulması, masaya yatırılan olayların nedenlerinin -doğurduğu sonuçlarla birlikte- incelenmesini gerektirir. Tarihçi ve sosyolog tarafından neden sorusu kadar niçin sorusu da cevaplanmak zorundadır. Ancak pozitivist yöntemin de etkisiyle toplum bilimleri ve özelde sosyoloji (felsefi veya dini bir köken arayışından uzaklaşmak için) toplum olaylarının tarihsel boyutu hakkında sorular sormayı yasaklamaktadır. Bunun pek çok sonucu vardır. Bunlardan biri, en geniş biçimde nedenlerin karşılıklı bağlantılar içinde ele alınmasının engellenmesidir.

Halbuki tarihçi veya sosyolog, hangi nedenlerin daha ön planda yer aldığını, hangilerinin öncelikli olduğunu tartışmak ve değerlendirmek durumundadır. Tarihçi sürekli olarak olaylar hakkında “niçin” sorusunu sorar. Tarihçinin niçin sorusuna her zaman bir tarih anlayışı eşlik eder. Niçin sorusu, bir tarih görüşünden bağımsız düşünülemez. İşte bu nedenle çeşitli tarihçilerin tarihsel olaylara gösterdikleri nedenler ve çıkardıkları sonuçlar birbirinden farklı olmaktadır. Bazen mekanik, bazen biyolojik, bazen ekonomik, bazen siyasal, bazen de psikolojik nedenler daha ön plana çıkarılarak ileri sürülmüştür. Tarihi kitlelerin mi, yoksa bireylerin mi yaptığı konusundaki hiç bitmeyen tartışmalar boşa değildir. Carr, bir tarihçinin tarih yazımını sırasında nelere dikkat ettiği konusu üzerinde anlamlı bir tartışmayı gündeme getirmektedir. Tarihçinin tutumu iki açıdan dikkat çekicidir. Birincisi, “sebebe” sorunu karşısında genel olarak aynı olaya birkaç sebep birden göstermektir. İkincisi de kendi topladığı bu nedenleri bir liste haline getirmek ve mesleki bir zorlama ile bu listeyi belli bir düzene indirgemek, birbirleriyle ilişkilerini kurarak bir nedenler hiyerarşisi (nedenler arasında bir öncelik ve önem sırası) meydana getirmek, hangi nedenin ya da nedenler grubunun “son bakışta” en son ve temel neden olarak ele alınması gerektiğini kararlaştırmaktır. Kısaca, burada tarihçi ağırlık ve önem verdiği nedenlerle tanınacak ve belli bir tarih tezi ile anılacaktır. Aynı durumun sosyoloji teorileri için de söz konusu olduğunu biliyoruz. Carr’a göre, tarihçi araştırmasının ilerleyen evrelerinde “niçin” sorusuna durmadan daha çok cevap toplayıp biriktirir. Bunun sonucunda elinde oldukça geniş bir malzeme yığını toplanır. İşte bu noktada tarihçinin karşısına bir sorun çıkar. Sorun, bu geniş malzemeyi nasıl toparlayabileceğine, nasıl bütünlüklü bir hale getirebileceğine ilişkindir. Çünkü malzeme biriktikçe olaylar karmaşıklaşır ve olayları belli bir açıklama kalıbına sokmak zorlaşır. Bundan dolayı, tarihçi ele aldığı olayları ve bu olaylara gösterdiği nedenleri azaltmaya, basitleştirmeye zorludur. Yani tarihçi elindeki bulguları bu geniş malzemeyi sınırlamak ve bir “seçim”e tabii tutmak durumunda kalmaktadır. Her sınırlama zorunluluğu, aynı zamanda bir “seçme” işlemini de kaçınılmaz kılar. Elbette sorun bununla da sınırlı değildir. Carr, tarihe değişik açılardan bakan iki yaklaşım üzerinde durmaktadır. Bunlardan birisi tarihe “determinist” açıdan bakan bir yaklaşımdır, diğeri ise rastlantısal açıdan bakan “indeterminist” yaklaşımdır. Olayların belli bir nedene veya nedenler topluluğuna bağlı bulunduğu ve aynı nedenler ve aynı koşullar altında aynı olayların ortaya çıkacağına ilişkin bir düşünce tarzıdır determinizm. Buna karşılık ikinci eğilim, yani rastlantısal yaklaşım, olayları gelişigüzel rastlantılara, şansa bağlayan bir düşünme biçimidir. Batı tarihçiliğinde her iki tarih anlayışı da belirli dönemlerde yaygınlık kazanmıştır. Marx, tarihsel determinizmin büyük isimlerinden birisidir. Ancak bir mektubunda, rastlantının da tarihte etkili olduğunu belirterek, bu etkinin abartılamayacağını, ancak belirli koşullarda olayların seyrini etkileyebileceğini, hızlandırabileceğini veya geciktirebileceğini ama olaylara bütünüyle egemen olamayacağını belirtmektedir. Tarihte nedensellik arama eğiliminin kaynağında hangi dürtü vardır? Bu tartışmadan çı-

karabileceğimiz sonuçlardan biri şudur: Tarih, bizim için, hem bugünü anlamlandırma çabası, hem de geleceğe biçim vermenin ve geleceği tasarlamamanın önemli bir aracı olabilir. Bu noktada eklememiz gereken bir şey de, Carr'ın ihmal ettiği, tarih ve sosyoloji arasındaki ilişkidir. Tarih kadar sosyoloji de, tarihsel olay ve olgularla hesaplaşmayı kendisine görev edinen bilimlerdir. Hatta sosyoloji, bugünden hareketle, tarihten çok daha etkin bir şekilde olaylara yön verme çabası içindedir. Ayrıca sosyoloji, tarihi de anlamaya ve açıklamaya yönelmiş bir çabadır. Bu bakımdan sosyoloji ile tarih arasında, metod ve yaklaşım sorunları açısından bir yakınlaşmanın, karşılıklı ilişkinin, hatta giderek bir bütünleşmenin olması gerekmektedir.²

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, tarihte nedensel ilişkiler arama büyük bir öneme sahiptir. Ancak bu durum, kurulan her türlü nedensel ilişkinin açıklayıcılık taşıyacağı anlamına gelmez. Nedensel bağlantılar kurma, açıklamanın sağlamlığının garantisi değildir. Tarihsel olaylar üzerinde neden-sonuç ilişkileri kurmanın, ihtimaller üzerinde durmanın sonsuz çeşitlilikte olanakları bulunmaktadır. Yani kurulan nedensellik ilişkisi de tarihçinin yorumuna, onun dünya görüşüne bağlıdır. Ulaşılan yorum ise son kertede tarihçinin veya sosyologun tarih karşısında takındığı tutuma, yani dünya görüşüne bağlı olmaktadır. İçinde yaşanan toplum ile o toplumun tarihi arasındaki derin ilişki ve tarihçinin hangi toplum ve tarih kesiti içinde yaşıyor oluşu da son derece önemlidir. Genellikle göz ardı edilen bir nokta da, tarihçinin hangi koşullar altında, hangi somut kaygı ve sorunlar temelinde konusuna yaklaştığıdır.³

Tarih ve sosyoloji arasındaki ortaklıklar rağmen, bu iki disiplin arasında neden uzun bir dönem boyunca bağlantı kurulamamış olduğuna bir açıklama getirmek gerekmektedir. Bu açıklamayı, modern tarih anlayışının doğduğu XIX. yüzyıl koşullarına bakarak getirmek mümkündür. Bilindiği gibi, genelde bilimlerde özelde ise tarih biliminde önemli değişikliklerin gerçekleştiği dönem, XIX. yüzyıldır. Tarihe yönelik bilincin değişmesi kendi başına bir olay değildir. Çeşitli vesilelerle birçok kez öne sürdük, XIX. yüzyıl, Batı dünya egemenliğinin ortaya çıktığı ve Batı toplumlarının birçok alanda büyük değişimlere maruz kaldığı bir yüzyıldır. Bütün bu değişiklikler tarih bilincine ve tarihe bakışa derinlikli bir biçimde yansımıştır. Bu dönem aynı zamanda tarihin önem kazandığı, büyük tarihçilerin yetiştiği bir dönemdir. Avrupa'da birçok ülkede tarihçiler öne çıkmışlardır. Fransa'da Thierry,

² Baykan Sezer, *Sosyolojinin Ana Başlıkları*, İstanbul, 1985, s. 45.

³ Tarihçinin yaklaşımını etkileyen özel ve nesnel etkenler, çağcıl etkiler, tarih yöntemini tartışan Carr'ın kendisi için de geçerlidir. Biyografisinden yola çıkarak denilebilir ki, onun ilgileri (Dostoyevski, Bakunin gibi Rus yazar ve düşünürlerinin biyografileri, Marx biyografisi, on dört ciltten oluşan Sovyet Rusya tarihi vb.) bile, içinde yaşadığı çağın ve toplumun ruhuna uygun düşer ve İngiltere'nin Soğuk Savaş dengeleri içinde SSCB'ye karşı izlediği dış siyasete sıkı sıkıya bağlıdır. Hele tarihçinin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın "Sovyetler Birliği Dairesi"nde uzun yıllar çok önemli görevler almış diplomatik bir kişilik olduğunu hesaba katacak olursak bu görüşümüz daha netlik kazanacaktır.

Michelet, Thiers, Guizot, Taine, Renan, Fustel de Coulange, İngiltere’de Carlyle, Buckle, Almanya’da Ranke, Mommsen, Belçika’da Henry Pirenne vb. Tarih bilimi yeni bir anlam kazandığı gibi yaklaşımlar da çeşitlenmiştir. Ülkeden ülkeye farklılıklar da göze çarpmaktadır. Söz gelişi Almanya’da tarih anlayışlarının diğer Avrupa ülkelerinden farklılığı dikkat çekmektedir. Belirtilmesi gereken yeni bir gelişme de, tarih bilimini ayrı, bağımsız bir disiplin olarak geliştirme eğilimleridir. Sosyolojinin de bağımsız bir bilim dalı olarak doğuşuyla birlikte tarih bilimini, yöntem, içerik ve amaçları açısından farklı bir anlayışla yeniden inşa etme girişimleri gündeme gelmiştir. Tarih bilimindeki bu değişikliklere paralel olarak tarihyazımı teknikleri de değişmiştir. Söz gelişi tarihi belgelerden yararlanma usulleri, veri toplama teknikleri bu dönemde geliştirilmiştir.

XIX. yüzyıl, dünya tarihinin (evrensel tarihin) olduğu kadar ulusal tarihlerin de öne çıktığı bir dönemdir. Çünkü Batı toplumları her ne kadar dünya egemenliğini ele geçirmiş olmanın üstünlük ve nimetlerinden yararlanıyor olsalar bile, kendi içlerinde bölünmüş bir yapı sergilemekte ve farklılaşmaya izin veren gelişmeler yaşamaktadırlar. Sömürge rekabeti ve buna bağlı olarak ulus-devletin güçlenmesi de bu farklılaşma ve iç çekişmede büyük rol oynamaktadır. Elbette toplum içinde sınıf bölünmelerinin şiddetlenmesi, işçi sınıfının kendi adına harekete geçerek mücadeleye girişi de bu sürece damgasını vurmuştur. Böylece tarih yaklaşımlarında iki yönlü bir gelişmeye tanık olmaktadır. Bir yandan ulusal tarihler, diğer yanda evrensel tarihler ortaya çıkmıştır. Ulusal gelişmesini veya ulusal birliğini geç sağlamış (Almanya, İtalya gibi) toplumlar tarihyazımının büyük ölçüde ulusçu tarih anlayışına dayanması rastlantı eseri değildir. Tarihe aşırı hayranlık olarak beliren Alman romantizmi bilinmektedir. Töton şövalyelerinin kahramanlıkları ile beslenen Cermen efsanesi, Alman tarihçiliğinin milliyetçi-şoven yönünü beslemiştir. Tarihsel romanın ortaya çıkışı da bu dönemde gerçekleşmiştir. Bir yandan vatan ve ulus kavramlarının belirgin bir biçimde vurgulanması, öte yandan evrensel Batı değerlerini temsil eden Fransız Devriminin yüceltilmesi döneme damgasını vuran olaylardır. Toplumlar kendi üstünlüklerini vurgulamak için kendi ulusal tarihlerini yaratma yoluna gitmişlerdir. Batı uygarlığının diğer uygarlıklar karşısında üstünlüğünün ifadesi ise evrensel tarihyazımı (dünya tarihi) olacaktır. Bunun bir uzantısı olarak, eğitimin de (özellikle tarih eğitiminin) kitleselleşmesi gerçekleşmiştir. Bir bakıma diyebiliriz ki tarih, toplumların kendi kimliklerini tanımlamaları yolunda bir başvuru aracı haline gelmiş ve önem kazanmıştır.

Toplum olayları hem mekan hem de zaman içinde gerçekleşen olaylardır. Mekan coğrafyanın, zaman ise tarihin bir türevidir. Bu iki boyut, bize bir toplum hakkında ilk ve en temel bilgileri sunar. İnsanların hem toplumsal ilişkileri hem de dünya algıları bu iki boyut içinde gerçekleşir. Mekan ve zaman bilinci toplumlar arasında ve çağlar boyunca farklı toplum formasyonları arasında farklılıklar göstermektedir. Mekan ve zaman, bir bakıma bir toplumun dünyaya bakış ufkunu da ortaya koyar. Bir Avustralya yerlisi için “dünya” en fazla 50 km. çapında bir

mekan iken, eski çağlarda yabancı denizler, dağlar gibi coğrafi engeller aşına dünyanın sınırını oluştuyordu. Mekan ve coğrafya anlayışı, toplumların doğa ile ve başka toplumlarla kurmuş oldukları ilişki biçimlerinin bir ürünüdür. Tarih ve zaman anlayışı için de aynı iddiayı sürdürebiliriz. Sözgelisi Batı'da deniz aşırı keşifler döneminde mekan (coğrafya) bilinci, XIX. yüzyılda Endüstri Devrimi ile birlikte ise zaman (tarih) bilinci ön plana çıkmıştır. XIX. yüzyıl, Batı yayılmacılığının en sistemli ve köklü evresidir. Buna bağlı olarak bu dönemde coğrafya (stratejik alanların ele geçirilmesi ve denetlenmesi, jeopolitik hedefler) büyük önem kazanmıştır. XX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Batılı insanın yeryüzünde ayağının değmediği alan hemen hemen kalmamıştır. Himalayaların doruğuna ayak asan Batılı, uzayda da adım atmanın "büyüklüğünü" insanlığa göstermiştir. Coğrafyada etkinlik ve genişlemenin yanında Batı XIX. yüzyılda zamanı da fethetmenin arayışına girmiştir. Modern endüstrinin olanaklarını geliştirmenin en elverişli yolu olarak, fabrika ve büro yaşamının mekanikleştirilmesi, insan davranışlarının zaman (saat) aracılığıyla disipline edilmesi anlayışı yaygınlık kazanmıştır.

Uygarlıkların zaman kavramı ile tarih anlayışları arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Tarihte toplumların zaman anlayışları büyük çeşitlilik ve ayrılıklar göstermiştir. Bu açıdan modern Batı uygarlığını kesin bir biçimde ayırt etmek gerekmektedir. Tarım toplumlarında zamanın toplum yaşamındaki kullanımı üretim etkinliğine bağlıdır. Bir bakıma bu özellik Batı Ortaçağı için de geçerlidir. Ancak Endüstri Devriminden itibaren Batı'da zamanın ince ölçüm teknikleri geliştirilmiş ve onun toplum yaşamı içindeki kullanımı köktenci bir anlayışla değişmiştir. Özellikle modern işin verimliliği ince dakiklik ihtiyacını gerektirdiği için çalışma yaşamından başlayarak insanın bütün yaşamsal etkinliği bu zaman anlayışına göre biçimlendirilmiştir. Modern fabrika düzeni içinde Fordizm ve Taylorizmin üretkenlik ile birim-zaman arasındaki temel ilişki ilkesine bağlı olduğu bilinmektedir. Endüstri toplumunda sadece çalışma yaşamı değil, genel gündelik yaşam ince zamansal ayrıntılarla belirlenmiştir. Astronomi ve fizikteki devasa gelişmelerin de (matematiksel kesinlik arayışı) Endüstri Devrimi sürecine eşlik etmesi rastlantı değildir. Böylece zamanın doğal bir süreç olarak algılandığı dönem geride kalmıştır. Zaman artık insan yaşamında "kendi başına bir değer" kazanmıştır. Zamanın ölçüsü insanın temel ölçüsü haline gelmiştir. İnsanın çalışma hayatında (sadece fabrika yaşamı da değil, büro yaşamı vs.) mekanik bir etkinlik içine hapsedilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu gelişmede iki olayın belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi Endüstri düzeninin ihtiyaçları, ikincisi de modern bürokrasinin doğuşudur. Her iki olay da modern insanın yaşamını doğrudan ve çok çeşitli boyutlarıyla belirlemiştir. Modern insan, fabrikada, okulda, büroda, hapishanede, kısacası yaşamın her mekanında, etkinliği mekanik zamanca düzenlenen bir mekanizmayla araçlaştırılmıştır. Saat insan yaşamında kendi hükmünü göstermektedir artık. Fabrikada dakikalarına kadar belirlenmiş bir işgünü boyunca mekanik hareketlerle belirli bir işi tekrar eden mavi yakalı ile modern büroda evrakla ilişkisi mekanikleştirilen be-

yaz yakalı arasında iş etkinliğinin mahiyeti açısından çok da büyük bir fark yoktur. İnsan, endüstri toplumunun ihtiyaçları içinde zamanın toplumda niceliksel kullanımının ön plana çıkmasıyla birlikte kendisi de bir niceliğe dönüşmüştür. İstatistik bu nedenle modern yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu süreçte belirtilmesi gereken en önemli şey, zamanın modern kullanımının, toplum yaşamı üzerindeki denetleme ve iktidar mekanizmalarını güçlendirmesidir. Bu olay, insan ve toplum olaylarının doğa olayları gibi kesin biçimde yönlendirilebileceği inancına sıkı sıkıya bağlıdır. Bir başka deyişle Aydınlanma düşüncesinin insan aklını önceleyen geleneğine bağlı “doğa üzerinde egemenlik inancı” XIX. yüzyılda “toplum üzerinde egemenlik inancı”na kapı aralamıştır. Toplumsal yaşamın denetlenmesinin en ince teknikleri insanın zamanla ilişkisinin (rasyonalizm ve disiplin adına) yeni baştan düzenlenmesi eylemiyle yakından ilgilidir. Böylece yeni bir egemenlik ve düzen anlayışı doğmuştur. Bütün bu gelişmeler ışığında, zamanın algılanış biçimiyle tarih görüşü arasındaki ilişki üzerinde bir iddiada bulunmamız mümkündür. Modern kapitalist dünyanın zaman algısı, geçmiş-bugün-gelecek zincirinde “bugün” hal-kası soyutlanıp öne çıkarılarak mutlaklaştırılmıştır. Batı insanının tarih algısı “bugün” üzerine odaklanmıştır. Bir başka deyişle modern endüstri düzeni içinde Batılı bireyin tarih anlayışı gerçek bir dönüşüm geçirmiştir.

Bugüne odaklanmış, kaygısı salt bugün olan bir tarihyazımının ve sosyal teorisinin çeşitli handikapları bulunmaktadır. En başta, geçmişin birikiminden yararlanma ve bir gelecek tasarlama açısından “bugün saplantısı”nın aşılması gerekmektedir. Bugün saplantısı, aslında bir güç ve üstünlük saplantısını, toplumlar arası dengelerin değişmemesi inancını ve bir tür muhafazakarlığı beslemektedir. Günümüzde postmodernizmin ve onun getirdiği yeni parçalı, süreksiz, bütünlüksüz tarih anlayışının, bugünü aşırı kutsayan, geçmişini bir tüketim malzemesine indirgeyip anlamsızlaştıran, olumlu bir gelecek tasarımı olarak ütopyayı ise değersizleştiren niteliğinin bizim kaçınmamız gereken özellikler olduğuna kuşku yoktur. Bir sonraki sayımızda postmodernizmin tarih algısının olumsuz yönleri üzerinde bir tartışma başlatmak anlamlı olacaktır. Şimdilik kısaca belirtelim: Ancak *ütopya* ile tarihi aşmak, tarihin en önemli çatışmasını, Doğu-Batı çatışmasını aşmak mümkün olabilecektir. Ama elbette tarihi birikimi göz ardı etmeksizin... İnsanlığın önündeki en önemli hedef ve gerçek bir yöntemin esası budur. Bizim yapmaya çalıştığımız da bir başka şey değildir. *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, tarih ile sosyolojinin ortaklığı düşüncesinden hareketle, geçmişe salt geçmiş olarak yaklaşımdan, geçmiş ile bugün ve gelecek arasında anlamlı bağlar kurmaya ve tarihçilerle sosyologlar arasında ortak ilgi alanları belirlemeye çalışıyor.